

OSTAVA RATNIČKE OPREME NA GREPCIMA U LIVANJSKOM POLJU

UDK 903.8 (497.15) "6383"

Izvorni znanstveni članak

Prapovijesna arheologija

Original scientific paper

Prehistoric archaeology

Primljeno:

Received: 1996.01.09.

Boško Marijan

HR-56000 Vinkovci, Hrvatska

J.J. Strossmayera 18

U katoličkom groblju na Grepcima u Prispu kod Livna otkrivena je 1994. godine ostava ratničke opreme. Ostava je bila skrivena u kameni škrip na dubini od 0,50 do 0,70 m, a sadržavala je napadačko i zaštitno oružje (brončani mač, željezno koplje s brončanim okovom motke, brončani umbo štita, malu brončanu alku te jedno kameno žezlo s brončanim drškom). Autor smatra da je riječ o ostavi skrivenoj i odloženoj u jednom času, svakako u nemirno vrijeme za davnoga ratnog sukoba koji se odigrao na Livanjskom polju. Iako je ostava u pravom smislu zatvorena cjelina, ona sadrži većinu predmeta koji nedvojbeno odražavaju brončanodobnu predaju, međutim, pojava željeza, posebice žezla, potvrđuje da se ratnička oprema s Grebaca može datirati u posljednju četvrtinu 8. stoljeća prije Krista ili u svršetak Ha B3 i rani Ha C1 stupanj srednjoeuropske kronologije.

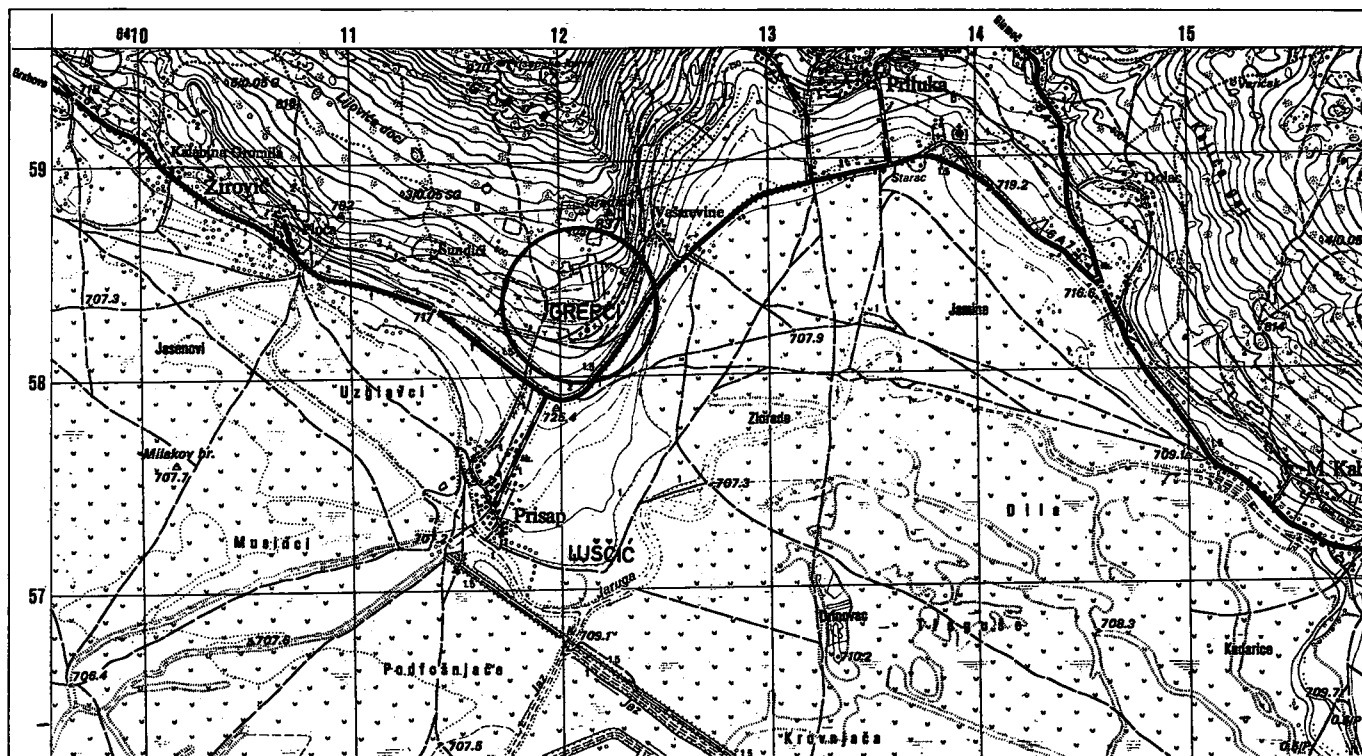
UVOD

Uz cestu prema Grahovu, devet kilometara sjeverozapadno od Livna, nalazi se arheološki vrlo zanimljiv predjel između Priluke i Prispa koji je nedavnim nalazom ostave ratničke opreme u groblju Grepcima iznova pokazao svoje značenje. Riječ je o rubnom dijelu Livanjskog polja na kojemu se nalazi više vezanih arheoloških lokaliteta iz gotovo svih kulturnopovijesnih razdoblja. Grepci se nalaze u sredini tog kompleksa, između Gradine i naselja u Vašarovinama, te Lušćića i Drinovca u samome polju (karta 1). Ukratko, u prapovijesno doba glavnina nalaza pripada Gradini, podgradinskom naselju i grobištu u Vašarovinama te naseljima tell-tipa na Lušćiću i Drinovcu (Čurčić 1909, 169; Mandić

1935, 7 i d.; Čović-Nikić 1983, 87 i d.; Benac 1985, 114 i d.; Marijan 1986, 23 i d.; Marijan 1994, 31 i d.). U antičko doba, za rimske vlasti, u Vašarovinama se organizira naselje s naglašenim osobinama vjerskoga i hodočasničkoga središta (Patsch 1894, 349-350; Paškvalin 1986, 61 i d.). Vjerojatno je u to vrijeme nekropola bila smještena na padinama Grebaca, dijelom u današnjem groblju, dijelom izvan njega, kako se dade zaključiti po prijašnjim i jednom nedavnom nalazu.¹ Od Lušćića do Drinovca i dalje put Livna vodi k a l d r m a - rimska vicinalna cesta (Marijan 1994, 38-39). Iz ranosrednjovjekovnoga doba na Grepcima je u više navrata na žalost uništeno nekoliko starohrvatskih grobova, ali se jedan dio grobnoga inventara ipak uspjelo spasiti.² U kasnom srednjem vijeku tu je smještena i danas dijelom sačuvana

¹ Sergejevski 1931, 19-21. Na njivi Krivači s južne strane groblja na Grepcima još je prije 50-tak godina oranjem bila iskopana jedna grobnica (po sjećanju Ante Krole iz Prispa i njegove sestre Cele Lijović). U kolovozu 1994. godine izorali su sinovi Bože Krole (sadašnjega vlasnika) na jednome mjestu grobnu kamenu ploču pa je poduzet zaštitni istraživački zahvat koji su ostvarili fra Bono Vrdoljak, Miran Palčok i Boško Marijan. Ukratko, radilo se o dječjoj grobnici, najvjerojatnije iz kasnoantičkoga doba za čiju su konstrukciju bile upotrebljene lijepo obrađene i ukrašene stranice rimske kamene urne.

² Dr. fra B. Vrdoljak uspio je za franjevački samostan na Gorici kod Livna dobiti karakterističan ranosrednjovjekovni materijal (posude) koji je iskopao Miran Romić iz Priluke prilikom gradnje obiteljske grobnice na Grepcima. Usput napominjemo svakako zanimljivu činjenicu da se i danas (a, vjerojatno, još od srednjega vijeka) dio stanovnika Priluke pokopa na Grepcima, iako Priluka ima svoje groblje.

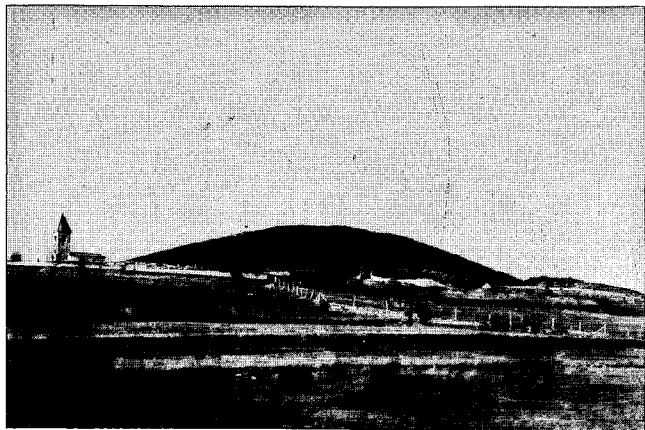

Karta 1

nekropola stećaka (Zelenika 1994, 96), da bi se u povelji kralja Stjepana Ostoje iz 1400. godine spomenulo i, sada nepostojeće, selo Grepci (Klaić 1928, 17-18).

Toponim Grepci uglavnom se odnosi na samo groblje, ali i na znatan dio prijevoja između Vašarovina i Prisa (karta 1, sl. 1). S obzirom da arheoloških istraživanja na Grepcima nije bilo, saznanja o starijim nalazima dobivali smo slučajno, gradnjom novih obiteljskih grobnica. Tako je 24. rujna 1994. godine i Nediljko Karaula iz Prisa, uz pomoć Filipa Lijovića, kopao jamu za novu grobnicu na parceli udaljenoj oko 30 m zapadno od crkvice (sl. 2). Ispod humusnoga sloja debljine 0,15-0,20 m na tom dijelu groblja idu slojevi tankih kamenih ploča koji se dosta lako daju dizati. Kamen je posebna vrsta tvrde, slojevite muljike

karakteristične za livanjski kraj. U tom dijelu groblja nije bilo starijih, rimskih ili srednjovjekovnih grobnih konstrukcija pa je bilo iznenađujuće kada se u uskom kamenom procjepu između tankih kamenih ploča na dubini od 0,50 do 0,70 m naišlo na predmete ratničke opreme prapovijesnog doba.³ Sloj kamenih ploča koso

Sl. 1

Sl. 2

³ Odmah po otkriću, Nediljko Karaula obavijestio je autora ovoga rada pa je bilo moguće na licu mjesta utvrditi bitne elemente za analizu nalaza.

pada prema zapadu, a u spomenuti škrip vjerojatno su s istočne strane bili ugurani predmeti naoružanja. Taj je kameni procjep bio prilično uzak te su u nj mogli stati samo lakši predmeti oružja. Nanosom bujica i stvaranjem humusnoga pokrova ostava je bila zatvorena, dakako i zaštićena.

Tako su pronađeni brončani mač, željezno koplje, brončani okov motke koplja, brončani umbo štita, jedan mali svinuti željezni predmet, brončana alka i kameno-brončano žezlo (T. 1, T. 2). Po riječima nalaznika te neposrednim pregledom samoga mjesta mogao bi se rekonstruirati približan "scenarij" odlaganja i skrivanja ratničke opreme na Grepcima. Naime, izgleda da je prvobitni vlasnik opreme u uski prostor između kamenih ploča najprije odložio žezlo i umbo štita, zatim mač te naposljetku brončani okov motke i željezni vršak koplja. Na mjestu gdje se nalazila ostava bili su na litici zamjetni tragovi tamnozeleno boje, zacijelo od brončanih predmeta (sl. 3).

Sl. 3

OPIS PREDMETA

Predmeti pronađeni na Grepcima nedvojbeno pripadaju jedinstvenoj ostavi ratničke opreme, a lako je uočiti da ona sadrži napadačko (mač, koplje) i zaštitno oružje (štit). Jeli tadašnji ratnik imao još ponešto od zaštitne opreme, nazuvke, kacigu ili oklop, zaista se može samo pretpostaviti? Ostavu Grepci čine, dakle, tipski oblici oružja od bronce, željeza i drveta, a istaknuto mjesto zauzima žezlo načinjeno od fino ugláčana kamena i brončanoga okova koji su spojeni željeznim klinčićem.

1. MAČ (T. 1,1; T. 2,1)

Brončani dvosjekli mač pripada tipu s jezičastom ručicom. Sa samo tri, na krajevima stučene zakovice veličine 1,1 cm, bio je pričvršćen zacijelo drveni držak. Mač je dug 45,8 cm, ima jako središnje rebro i istaknuti vršak sječiva. Vrlo je skladnih crta s jasnim simetrijskim parametrima. Početak sječiva naznačen je crtama koje

ravnomojno prate oštrice i neupadljivo ističu središnje rebro mača. Do otprilike prve šestine sječiva, oštrice mača se blago uvlače unutra da bi se ponovno postupno širile i na donjoj trećini dostigle najveću širinu. Središnje rebro, naznačeno spomenutim crtama, skladno se stapa u gotovo romboidno zadebljali i snažni vršak sječiva. Bez obzira na dugo vrijeme koje je prošlo od polaganja ostave, čini se da se može na oštricama sječiva zapaziti i više primarnih oštećenja. Oštećenja se nalaze na najširem dijelu sječiva što je možda važno za analizu načina rukovanja i djelovanja takvim oružjem. Mač je zacijelo izliven u kalupu, ali je svakako doraden kovanjem što se najbolje vidi na jezičastoj ručici te blago reljefno istaknutim crtama koje naznačuju središnje rebro mača. Mač ostave Grepci pripada skupini proizvoda koji su mogli biti izrađeni samo u vrlo dobro opremljenim i osposobljenim radionicama.

I nakon svih pohvala izgledu našega mača, ipak se radi samo o oružju u pravom smislu. Naime, istaknuto središnje rebro davalo je čvrstinu britkim oštricama, a snažni vršak nije samo stvarao osjećaj ravnoteže nego je takvim osobinama bio pogodan i za zahvat probadanja, svojstven bodežima. Općenito, i po kakvoći materijala i po kriterijima svrhovitosti, uistinu je riječ o vrhunskom oružju prethistorijskoga doba. Naposljetku, istaknimo da je mač najvjerojatnije imao i svoje korice, ali od njih nije bilo ostataka u ostavi. Možda korice, zbog hitnosti trenutka u kojem se našao vlasnik ratničke opreme, nisu ni dospjele na skriveno mjesto.

2. KOPLJE (T. 1,2; T. 2,2)

Željezno koplje dužine 39,9 cm vrlo je oštećeno korozijom, a zbog krhkosti dodatno i prilikom vađenja ostave. Pripada skupini izduženolistolikih kopalja s naglašenim središnjim rebrom blago romboidna presjeka. Koliko je vjerojatno da je izlijevano u kalupu, još je sigurnije da je doradeno kovanjem. Površina mu je, kao i kod svih ostalih predmeta ostave, bila nešto više pokrivena kamenim sedimentom nataloženim kroz tolika stoljeća. Posebno je zanimljivo i važno da se u usadniku sačuvao dio drvena držala.⁴ Zasigurno je upravo tom koplju pripadao brončani okov (T. 1,3; T. 2,3).

3. OKOV (T. 1,3; T. 2,3)

Brončani okov drvene motke cilindrična je oblika od kvalitetne bronce. Također je izlijevan u kalupu, da bi pomoćnim tehnikama bio dotjeran na sadašnji izgled. Okov je u bazi imao prstenasto proširenje ukrašeno dobro izlizanim kosim crtama tako da se stječe dojam o kaneliranom uzorku. Odmah iznad prstenasta proširenja nalazi se rupa za klinčić kojim se učvršćivalo drveno držalo. Na vanjskoj strani okova zamjetni su tragovi primarnih oštećenja, a na jednoj strani bili su i ostaci korodirana željeza. Stoga je vjerojatna pretpostavka da je, zbog pomanjkanja prostora u kamenom škripu, negdašnji vlasnik ostave

⁴ Male količine drveta iz usadnika našega koplja nisu bile dostatne da Institut Ruđera Boškovića u Zagrebu načini analizu C-14. Ipak, zahvaljujem dr. B. Obeliću i njegovoj ekipi na pokušaju.

sломio i bacio drveno držalo, a njegov brončani završetak stavio uz koplje.

S formalne strane začudo je da jedan brončani predmet čini integralni dio oružja koje, uz drveno držalo, ima još i željezni vršak. Nije li i okov mogao biti željezni? S obzirom na svojstva i vrijeme upotrebe ratničke opreme na Grepcima, vidjet ćemo da takva pojava ne mora biti neobična. Uostalom, slično dvojstvo u ostavi kao cjelini iskazuju i njezini glavni predmeti, brončani mač i željezno koplje. Brončani okov iz ostave na Grepcima visok je 7,5 cm, a promjer mu je od 1,4 do 2,0 cm.

4. UMBO ŠTITA (T. 1,4; T. 2,4)

Od zaštitne opreme u ostavi Grepci sačuvan je samo brončani umbo štita sastavljen iz više dijelova. Osnovicu čini čvrsti, kružno izrezani brončani umbo s trnom na koji je zakovicama pričvršćen nešto tanji brončani lim većega promjera. Trn i deblji lim umba iskovani su od jednoga komada. Vršak trna ukrašen je uzorkom zarezima poput "jelove grančice". S tri ravnomjerno raspoređene zakovice na umbo je spojen spomenuti tanji brončani lim. Zakovice su s unutrašnje strane stučene, a između njih i lima podmetnute su male nepravilne četverokutne limene pločice (T. 1,4b). Jasni su također tragovi zavrtačenja (nabijanja) zakovica i s vanjske strane, iako su one s te strane imale lijepo oblikovanu glavicu. Tako je vanjska limena obloga štita bila priljubljena uz kružnu podlogu umba. Za razliku od mača ili okova motke, umbo je uglavnom izrađen kovanjem.

Načelno je potrebno istaknuti pojedine dvojbe glede atribucije predmeta na T. 1,4 i T. 2,4. Je li, naime, zaista riječ o umbu štita ili nekom drugom predmetu ratničke opreme, kacigi na primjer? Ipak, uvažavajući i spomenute mogućnosti, čini nam se da je to predmet koji po svim osobinama najviše odgovara upravo umbu štita. Promjer umba je 6,1 cm, a visina 4,7 cm.

5. ŽELJEZNI PREDMET (T. 1,5; T. 2,5)

Komad korozijom jako oštećena i savijena željeza dužine 8,6 cm prvobitno je bio četvrtasta presjeka. Teško je odrediti kojemu je predmetu naoružanja pripadao, ali metodom redukcije (nije dio koplja, mača ili žezla) možemo pretpostaviti da je bio dio unutrašnje konstrukcije već uništena štita od kojega je sakriven samo umbo. Štit je s unutrašnje strane mogao imati drveno-kožnu konstrukciju sa željeznim rebrima čemu najviše odgovara komad na T. 1,5. S vanjske strane štit je zacijelo imao oplatnu od dijelom sačuvana brončanog lima te već spomenuti umbo (T. 1,4; T. 2,4).

6. ŽEZLO (T. 1,6; T. 2,6)

Uz napadačko i zaštitno oružje u ostavi na

Grepcima nađeno je i jedno vrlo dobro sačuvano žezlo. Brončani okov žezla željeznim je klinčićem učvršćen na fino uglačani kamen pravokutna presjeka blago zaobljenih rubova. Kameni dio žezla uglavnom je bjeličaste boje s nekoliko paralelnih tamnijih pruga, a pripada skupini kriptokristalična kremenata rožnenca.⁵ Može se ustvrditi da na njemu nema tragova upotrebe. Najgornji dio brončanoga okova u sredini ima trokutastu šupljinu i dva postrana koluta-kotača čiji su rubovi ukrašeni urezanim kosim crticama. Prijelaz najgornjeg u donji dio brončanoga drška posebno je istaknut profiliranim vratom, a glavni ili zvonoliki dio na širim stranama ima ukras po četiri trokuta od kojih je najmanji u gornjem dijelu, a podređeni su mu jedan suprotno okrenut u istoj osi te dva duža sa strane. S bočnih strana također se pri vrhu nalazi po jedan manji trokut, a ispod njih dolaze po dva izdužena. Očita je nakana majstora bila načiniti simetrično raspoređen uzorak trokuta, ali je jasno da u tome nije u potpunosti uspio, naročito na bočnim stranama gdje su se trokuti pretvorili u neodređive geometrijske oblike. Trokutasti ukrasi izvedeni su tehnikom pobijanja.

S obje šire strane bili su vidljivi ostaci korodirana željeza od željeznoga klinčića koji pričvršćuje brončani s kamenim dijelom žezla. Žezlo je najvjerojatnije bilo vješano nekom vrstom lančića za pasni remen ratnika (Fiala 1897, 593-595. sl. 19; Benac-Čović 1957, 35, 47, 56, sl. 6). Visina ili dužina žezla iznosi 12,8 cm, a širina okova varira od 2,7 do 2,3 cm; kameni dio ima gotovo pravokutni presjek 2,1 x 1,3 cm.

7. ALKA (T. 1,7; T. 2,7)

Teško je pouzdano utvrditi kojemu je predmetu naoružanja u ostavi na Grepcima pripadala brončana alka na T. 1,7. Svojim tehnološkim i stilskim obilježjima (kvalitetna bronca s plemenitom patinom) veže se za skupinu predmeta koju još čine mač, okov motke i štit. Ta je alka mogla biti dio korica mača, konstrukcije štita ili dio lančića za vješanje žezla. Brončana alka ima promjer od 3,5 cm.

Većina predmeta ostave Grepci svojim stilskim i tehnološkim svojstvima pokazuje zamjetan stupanj obrtničke izvedbe. O visokim standardima preradbe bronce lijevanjem i o vještini kovanja svjedoče poglavito mač i okov motke, ali i umbo štita te alka. To su predmeti nastali na tradiciji kasnobrončanoga kovinarstva, gotovo industrije brončanah proizvoda. Brončani dio žezla po svim obilježjima izlazi iz kruga prethodno spomenutih predmeta, po kvaliteti i po estetskim mjerilima. Riječ je o proizvodu čija izvedba svakako nije bila na razini panonskih ili zapadnobalkanskih tradicija. Iako nije izvršena analiza materijala, gotovo se sigurnim doimlje da je okov žezla načinjen od bronce lošije kvalitete negoli mač, okov motke ili umbo štita. Zbog velikih oštećenja, o željeznim predmetima ostave na Grepcima i tehnikama primijenjenim u njihovoj izvedbi teško je nešto

⁵ Kameni dio žezla analizirao je dipl. ing. V. Golubić, ravnatelj Prirodoslovnoga muzeja na Marjanu u Splitu. Na stručnoj procjeni i pomoći još jednom iskreno zahvaljujem.

posebno istaknuti. Sigurno je da su izrađeni lijevanjem i kovanjem. Međutim, pojava željeza kao medija za proizvodnju upotrebni predmeta u ostavi Grepci zavređuje pozornost u drugom, prije svega kronološkom smislu.

MJESTO OSTAVE GREPCI U VREMENSKOM I KULTURNOM SMISLU

Ostava s Grebaca (T. 1, T. 2) je u pravom smislu ratna, odnosno ratnička ostava-skrivalica, sadrži mali broj predmeta koji tako čine jedinstvenu cjelinu u kronološkom smislu. Naime, na početku je potrebno ustvrditi da se radi o predmetima koji su u jednom času, dakle, istovremeno odloženi na skriveno mjesto. Unatoč činjenici da bismo nekim predmetima mogli dati i ranije vremensko određenje od onoga kojemu oni stvarno pripadaju, nikako ne bi stajala pretpostavka da su pojedini komadi oružja polagani u različito vrijeme. Terenske okolnosti ili ambijent nalazišta isključuje mogućnost da bi ostava imala obredni ili neki drugi karakter, bez obzira na antičku i srednjovjekovnu povijest Grebaca.

Brončani dvosjekli mač iz ostave na Grepcima (T. 1,1; T. 2,1) kasni je potomak velike skupine srednjoeuropskih mačeva s jezičastom ručicom, ponajprije tipa Sprockhoff II a (Nenzingen). Tijekom Ha A i dijelom Ha B razdoblja javlja se veliki broj tipova i varijanti mačeva s jezičastom ručicom na vrlo širokom arealu, uglavnom na području rasprostiranja, djelovanja ili utjecaja kulture polja sa žarama (Cowen 1956, 63-71; Bianco-Peroni 1970, 57-61; Schauer 1971, 141-144; Vinski-Gasparini 1973, 75, 92, 97, 103; Müller-Karpe 1962, 261.269; Novák 1975, 24-25). Etnički pokreti u okviru tzv. panonsko-balkanske seobe utjecali su na širenje mačeva s jezičastom ručicom i na balkansko i na istočnomediteransko područje (Kimmig 1964, 235-237, Abb. 9; Garašanin 1954, 24, T. III, 1; Jovanović 1975, 83-85, T. LXXV, 5; Prendi 1976, 161-162, Pl. I,3). Promatramo li samo područje južno od Kupe i Save, potrebno je naglasiti da bitan dio inventara kulturnih skupina čine i mačevi s jezičastom ručicom (Batović 1953, 145-159; isti 1983, 344, sl. 22, br. 12, T. XLIX, 8; isti 1990, 107, sl. 27,4; Vinski-Gasparini 1973, 125-128; Marović 1984, 52, sl. 19,2). Međutim, već u Ha B razdoblju na zapadnobalkanskom području dolazi do jačega razvitka metalurške djelatnosti (Čurčić 1900, 101-103, sl. 3, T. I, T. II), poglavito izradbe predmeta naoružanja, a izvorno ili idejno panonski oblici i tipovi oružja dobivaju regionalna obilježja. Tako je zacijelo bilo i s mačevima jezičaste ručice koji najznačajnije preinake doživljavaju u oblikovanju sječiva, dijelom i drška. Sječivo u to vrijeme najčešće više nije ravno, a uobičajeno je da se rebro sječiva pomno profilira uzdužnim crtama koje ravnomojno prate oštrice stvarajući tako skladno oblikovani mač. S druge strane, mačevi Ha B razdoblja pretežno su kraći od onih ranijih, oni sažimaju ulogu mača i bodeža te stoga zaista nije čudno da se naročita pozornost posvećuje profiliranju sječiva i središnjeg rebra na rečeni način. U prilog takvu mišljenju nedvojbeno svjedoči i zadebljali snažni vršak sječiva pa

se općenito može ustvrditi da su kraći mačevi Ha B razdoblja istovremeno imali i sekundarnu ulogu bodeža. Nedostatak bodeža u ratničkoj opremi s Grebaca neizravno potvrđuje da je kratki mač zadovoljavao zahtjeve koje je ranije ispunjavala kombinacija mača i bodeža. Vratimo li se na početak razmatranja o mačevima poput primjerka s Grebaca, naglasimo da navedene osobine nisu karakteristične samo za zapadnobalkanski radionički krug. Slične se težnje, naime, opažaju i na drugim brojnim tipovima i varijantama mačeva s jezičastom ručicom koje susrećemo znatno sjevernije i znatno južnije (Gabrovec 1983, 63 i d.; Truhelka 1901, 242-243, sl. 4; Vinski-Gasparini 1973, 108-109, Tab. 88,9; Prendi 1976, 161-162, Pl. I,2), što je i razumljivo s obzirom na zajednički idejni predložak kojega ponajprije vidimo u mačevima tipa Sprockhoff II a. U takvim okolnostima, mač s Grebaca treba gledati kao kasnu regionalnu inačicu spomenutoga izvornika ili, možda, kao poseban tip zapadnobalkanskih mačeva s jezičastom ručicom.

Dijelom sličan razvitak imali su i mačevi s punokovinskom ručicom na zapadnobalkanskom području. Stoga ne čudi da je na tom, uvjetno ograničenom prostoru pod stalnim utjecajem panonskoga kulturnog kruga, došlo do stanovitoga sažimanja tipoloških svojstava izvorno stranih oblika. Tako je i oblik sječiva mača s Grebaca vrlo sličan sječivima mačeva s punokovinskim drškom. Zaista, ako bismo uspoređivali samo sječiva mača iz ostave na Grepcima s mačevima iz Kulen Vakufa (Čurčić 1907, 208, T. II,1) ili Benkovca (Batović 1990, 107, sl. 27,5) bilo bi teško zamijetiti neku bitniju razliku. Ta nam činjenica dijelom potvrđuje postojanje samostalnoga zapadnobalkanskog kovinarstva, ranije zajamčenoga nalazom kamenih kalupa na Velikoj gradini u Varvari kod Prozora. Ne dvojeći da je na razvitak zapadnobalkanskoga radioničkog kruga snažan utjecaj izvršila kultura polja sa žarama, vrlo je vjerojatno da je taj krug već tijekom Ha B razdoblja bio sposoban samostalno proizvoditi dijelom preoblikovane panonske tipove oružja, oruđa i nakita.

Srodne primjerke maču s Grebaca nalazimo na zapadnobalkanskom području na više mjesta, u Buziji kod Bjelaja (Fiala 1897a, 678, sl. 7), Kuli Atlagića, Ninu i Nadinu (Batović 1953, 147, 155-158, sl. 1, 2-5, T. V, 3-6; isti 1983, 314, T. XLVI,1). Najbliži mu je, ipak, mač iz Buškoga blata (Vrdoljak 1990, 122-123, 157, Tab. XXIII). Mač iz Buškoga blata pokazuje u nekim detaljima posebna svojstva, prije svega u oblikovanju ručice i nešto drukčijoj izvedbi crta, odnosno profiliranju sječiva. Ipak, riječ je o maču istoga stila, najvjerojatnije proizvodu radionice iz koje je izišao i grebački primjerak. Konačno, i broj od samo tri zakovice na jezičastim ručicama mačeva iz Buškoga blata i sa Grebaca daje jasnu potvrdu u tom smislu. Shemom i stilskim osobinama posebno je mač iz Buškoga blata blizak skupini mačeva liburnskoga područja, što bi, dakako, mogla biti još jedna indicija o izdvajanju zapadnobalkanskoga kovinarstva tijekom kasnoga brončanog doba. Mačevi s Grebaca i iz Buškoga blata tako bi zapravo bili zapadnobalkanski predstavnici završne inačice srednjoeuropskih mačeva s jezičastom

ručicom čije je vrijeme izvedbe gotovo sigurno u Ha B razdoblju, uglavnom u stupnjevima Ha B 2 i Ha B 3.

Međutim, mač iz ostave na Grepcima možemo pouzdano datirati u posljednju četvrtinu 8. stoljeća, ponajprije zahvaljujući tipološkim i drugim svojstvima ostalih predmeta ratničke opreme, posebice žezla. Da je riječ o izdvojenom nalazu takva mača vjerojatno bi njegove tipološke osobine obvezivale na višu dataciju. S razlogom, naime, možemo pretpostaviti da je mač iz ostave na Grepcima zaista stariji, da je izrađen i upotrebljavan i prije konca Ha B3 stupnja, ali je kao dragocjen dio ratničke opreme zacijelo bio nasljeđivan.⁶ Usprkos jasnim svojstvima nasljeđenim iz kasnoga brončanog doba, mač iz ostave na Grepcima sigurno je bio u upotrebi i koncem 8. stoljeća.

Željezno koplje iz ostave na Grepcima (T. 1,2; T. 2,2) prilično je korodirano i oštećeno, ali ipak otkriva svoj osnovni oblik. To je izduženo listoliko koplje s naznačenim središnjim rebrom te nezgrapnim, u bazi proširenim usadnikom. Izravnih srodnika rađenih u bronci ili analogija u željezu nema (Fiala 1896, 245, 254, sl. 82, sl. 104; Truhelka 1899, 346, T. I,4,5; isti 1914, 75, T. IV,4), a svojom većom dužinom (39,9 cm) izdvaja se od pretežno kraćih kopalja brončanoga doba. Kako je, dakle, bez izrazitih ili posebnih tipoloških svojstava, može se konstatirati da je takvo koplje ponajprije karakteristično za rano i razvijeno željezno doba na širem području.

Međutim, pojava željeznog koplja, ili općenito željeza, u ostavi Grepci zajedno s predmetima nasljeđenim iz brončanoga doba važna je kada govorimo o počecima preradbe i upotrebe željeza na zapadnobalkanskom i srednjoeuropskom području. O tome su iznesena različita mišljenja, od onih koja podrazumijevaju vrlo rani samostalni početak razvitka željezarstva do onih koja prioritet daju utjecajima iz Grčke i Male Azije ili onih koja poznavanje željeza pripisuju nositeljima tzv. "tračkokimerijskoga" stila.⁷ Za sada konstatirajmo samo da pojava željeznih predmeta u ostavi na Grepcima zorno svjedoči o ranoj upotrebi željeza i na delmatskom području.

Brončani okov (T. 1,3; T. 2,3) neobičan je nalaz utoliko što je kao brončani predmet bio u kombinaciji sa željeznim vrškom koplja. Rijetko se nalazi u inventaru kulturnih skupina kasnoga brončanog ili ranoga željeznog doba na istočnojadranskoj obali i njezinu zaleđu. Najsrodnije primjerke nalazimo u Tešnju (Truhelka 1907, 64), a potom i u Tarquiniji, Vejima i Termiju (Müller-Karpe 1959, 53-54, 63-65, 69-71, Abb. 1, 6, Taf. 36,9, Taf. 41, A9) te Velikoj Gorici (Vinski-Gasparini 1973, 155-156, Tab. 103,2), gdje su slični okovi redovito nalaženi s brončanim kopljima. Dakako, i datirani su ranije, uglavnom u kasno brončano doba, u stupanj Ha A 2 ili Ha B razdoblje. Ostaje nam samo pretpostaviti da je i okov iz ostave

na Grepcima također iz prethodnoga razdoblja, da je nasljednim prenošenjem dugo bio u upotrebi, prvobitno najvjerojatnije u kombinaciji s brončanim kopljem. Njegova čvrstina i funkcionalnost zacijelo su utjecali da se nađe i u ratničkoj opremi Ha B 3 i Ha C 1 stupnja. Na prstenastom zadebljanju nalazi se ukras vrlo sličan uzorku na okovu iz Tešnja.

Umbu štita najvjerojatnije pripada predmet na T. 1,4 i T. 2,4, iako je oblikom sličan dijelu višekomponentne doljenjske kacige "zdzjelastog" tipa (Gabrovec 1987, 38, sl. 1, br. 22, T. II,6), odnosno jednome dijelu japodskih kapa željeznoga doba (Bižić-Drechsler 1961, 71, Tab. XVII, sl. 1, sl. 2; ista 1968, 32, Tab. III, sl. 29). Međutim, i dzdelaste kacige i japodske kape po svemu su mlađe od vremena polaganja naše ostave na Grepcima pa su te paralele ipak izvan konteksta. Oblikom i ukrasom na trnu vrlo slični predmeti pronađeni su u Mađarskoj (Gallus-Horváth 1939, 16, 88, Pl. IX,2), a ne treba isključiti i mogućnost da je taj predmet možda bio dio konjske opreme (Brunšmid 1900, 67, T. II,2,3). S druge strane, prihvatimo li da se zaista radi o umbu štita, onda je teško pronaći istovremene slične primjerke. Najbliže analogije nalazimo u nešto mlađim štitovima u Donjoj Dolini (Truhelka 1902, 266, 270, 272, sl. 8 - sl. 13) i na Glasincu (Fiala 1892, 399-403, sl. 10, T. III,1).

Nalaz iz ostave Grepci najviše odgovara umbu okrugla štita, a da je upravo takav oblik, inače karakterističan za srednjoeuropsko područje (Kimmig 1964, 227-228, Abb. 3; Müller-Karpe 1962, 275-277, Abb. 9), bio široko rasprostranjen i u rano željezno doba potvrđuju nam nalazi privjesaka s prikazom ratnika iz Slovenije (Gabrovec 1984, 52, sl. 9, 3) i sjeverne Dalmacije (Batović 1987, 360, 385, sl. 21, br. 6, T. XL 4). Štit je s vanjske strane zacijelo bio obložen tankim brončanim limom dok se o unutrašnjoj konstrukciji može samo nagađati. Napomenimo još da je način zakivanja umba na tanji brončani lim (T. 1,4 b) vrlo sličan tehnici spajanja limova na brončanom posuđu Panonske nizine, prije svega vjedrima tipa Kurd (Vinski-Gasparini 1968, 5, Tab. I, 2; Gabrovec 1987, 46, T. IV, 7). Time bi još vjerojatnija bila pretpostavka da je i štit naslijeđen iz prethodnoga razdoblja, iz kasnoga brončanog doba. Nedvojbeno je, međutim, da je i taj predmet korišten u drugoj polovici 8. stoljeća.

Žezlo (T. 1,5; T. 2,5) je predmet koji ostavi na Grepcima daje posebno značenje u kronološkom i kulturnom smislu. Funkcionalno, ali i oblikovno, analogije žezlu nalazimo u sličnim predmetima na Glasincu (Fiala 1893, 721-722, sl. 14; isti 1895, 546-547, sl. 19; isti 1897, 593-595, sl. 19), u nekropoli Vukovar-Lijeva bara (Vinski 1955, 231-256, sl. 11) i u Kaptolu kod Požege (Vejvoda-Mirnik 1973, 592-596, Tab. VII,1). Odmah na početku želimo,

⁶ Da je brončanodobna predaja bila izražena i u drugim područjima, primjerice kod Liburna, usp.: Matejčić 1968, 82-83; Batović 1987, 358-359. Svakako je zanimljivo i mišljenje S. Čače da su rijetki mačevi kod Liburna u rano željezno doba sigurni statusni simboli (Čače 1979, 78).

⁷ Merhart 1958, 128; Kimmig 1964, 220 i d.; Berciu 1964, 264 i d.; Snodgrass 1962, 408 i d.; Čović 1980, 63 i d.

međutim, istaknuti da žezlo iz ostave na Grepcima sadrži starije tipološke odlike u odnosu na spomenute nalaze, tehnički i stilski njegov brončani okov je grublji, u pravom smislu riječ je o probijenom ukrasu. Većina istraživača misli da su to brusovi, dakle, upotrebnih predmeta, ali ostava na Grepcima sa svojim žezlom unosi više svjetla i nedvojbeno pojašnjuje ulogu i značenje, dakle, i atribuiranje sličnih nalaza. Naime, zaista je teško vjerovati da se i na Glasincu, u Vukovaru i Kaptolu ne radi upravo o statusnim, ratničkim i društvenim simboličnim predmetima budući da se oni tamo uvijek nalaze u inventaru "kneževskih" grobova, a kameni dio žezla u većini slučajeva je vrlo dobro sačuvan i bez izrazitih tragova upotrebe karakterističnih za brusove (Čović 1976, 279-280, sl. 157; Čače 1985, 27). Štoviše, B. Čović (Čović 1987a, 607) naglašava da se u glasinačkim humcima žezlo redovito alternira bojnom sjekirama, a o značenju i simbolici tih sjekira u grobnom inventaru nije potrebno posebno govoriti.

Fino uglačani kameni dio žezla (T. 1,5 a-d; T. 2,5) sličan je kamenim "privjescima" cetinske ranobrončanodobne kulture koji se u grobnom inventaru najčešće nalaze zajedno s bodežima, noževima ili sjekirama (Marović 1976, 66; Čović 1983, 165-166, T. XX,2). I. Marović (Marović 1976, 66, 70; isti 1984, 48) smatra da su cetinski kameni privjesci posebni apotropejski znakovi u zaštiti od zlih sila, a Š. Batović i S. Kukoč (Batović-Kukoč 1988, 23-24, 44, T. XXVI,1, T. XLIV,1) misle da su označavali jednu vrstu sjekira kao obrednoga znaka plodnosti. S druge strane, slične kamene predmete nalazimo i u inventaru željeznoga doba (Fiala 1896, 221, 230, sl. 6, sl. 30; Truhelka 1907, 65; Čović 1982, 19, T. IV,2), često su s jednom rupicom za vješanje ili pričvršćivanje vjerojatnoga drška. Unatoč izraženoj oblikovnoj sličnosti i činjenici da se obje vrste predmeta javljaju u gotovo identičnim prilikama - u grobnim inventarima vodećih osoba ili ratnika i ranoga brončanog i željeznog doba - nije lako dovoditi funkciju žezla iz ostave na Grepcima u vezu s funkcijom i značenjem cetinskih kamenih "privjesaka". Ipak, u tom smislu zanimljiva je još jedna podudarnost. Naime, cetinska kultura rasprostire se kako u srednjoj Dalmaciji tako i u Bosni i Hercegovini (Marović-Čović 1983, 192-194), a to su upravo krajevi u kojima susrećemo i žezla (primjerci iz Vukovara i Kaptola zacijelo su posljedica prodora balkanskih Ilira na sjever) (Vinski 1962, 275, T. III, sl. 43; Vinski-Gasparini 1973, 171). Ako bismo, ipak, kao moguću prihvatili pretpostavku o vezi kamenoga dijela žezla sa cetinskim "privjescima", onda smo svjesni da bi takav suodnos predmeta iz različitih vremena donekle upućivao i na zaključak o kontinuiranom razvitku kulture i nesmetanom etnogenetskom procesu od ranoga brončanog doba koji je u željezno doba iskristalizirao Delmate na srednjemu

Jadranu i njegovu zaleđu (Čače 1979, 47). U takav slijed zaista je teško povjerovati, posebice na sadašnjem stupnju istraženosti i slabom poznavanju građe srednjega brončanog doba. Kako stanovitu vertikalnu simboličnoga, magijskoga ili obrednoga značenja i uloge kamena i kamenih predmeta u životu prapovijesnoga čovjeka možemo pratiti preko grobnoga inventara od eneolitičkoga i ranobrončanoga do željeznog doba (Vinski-Gasparini 1987, 223; Batović 1987, 375), to ni pretpostavku o dugoj tradicijskoj naravi kamenoga dijela žezla u grebačkoj ostavi ipak ne treba u potpunosti odbaciti. U tom smislu potporu nam daju antički preostaci iz stare mediteranske baštine na istočnojadranskom području (Suić 1966, 44-56; usp. također: Čače 1985, 26).

Iako je uglačani kameni dio žezla u kojemu su nabijeni simbolični ili magijski elementi, ipak je i brončani okov žezla jednako zanimljiv. Vjerojatno je i ukras probijenih trokuta na brončanom dršku imao vjersko ili magijsko, nama nepoznato značenje. Gotovo identičan uzorak raspoređen je na sve četiri strane okova, ali je teško pretpostaviti simboliku ili značenje takva razmještaja. Držak je ukrašen probijenim geometrijskim uzorcima koje u Podunavlje i na zapadni Balkan donosi tračkokimerijski stil od polovice 8. stoljeća. Materijal tračkokimerijskoga horizonta posebno je često zastupljen u inventaru ostava kasne kulture polja sa žarama (Vinski-Gasparini 1973, 169, 176; isti 1983a, 666-667), a južnije, na istočnojadranskoj obali i njezinu zaleđu, znatno rjeđe. Da brončani okov žezla iz ostave na Grepcima zaista pripada skupini proizvoda nastalih pod utjecajem tračkokimerijskoga stila potvrđuju slični nalazi na već spomenutim lokalitetima (Glasinac, Vukovar, Kaptol)⁸ koji se u tamošnjim grobnim cjelinama susreću uz predmete konjske orme, također tračkokimerijskih svojstava. Nije nevažno još jednom napomenuti da su to odreda tzv. "kneževski" grobovi, istina, nešto mlađi od vremena polaganja ostave na Grepcima.

U oblikovanju i pojavi žezla tako su sudjelovale dvije jasno prepoznatljive komponente. Pored tračkokimerijskoga utjecaja i vjerojatne domaće indoeuropske predaje stanovitu je ulogu imao i početak korištenja željeza kao novoga medija. Naime, kako su brončani i kameni dio žezla spojeni željeznim klinčićem, tu ulogu ponajprije vidimo kao prvorazrednu kronološku odrednicu koja potvrđuje naprijed predloženo datiranje. Pojava željeza je u suglasju s tračkokimerijskim utjecajem, prije svega u kronološkom smislu. Naime, ako su predmeti s obilježjima tračkokimerijskoga stila u prijadranske krajeve dospjeli kasnije negoli u Podunavlje,⁹ onda bismo žezlo još uvijek mogli datirati u posljednju četvrtinu 8. stoljeća. Takvoj dataciji žezla, ali i ostave kao cjeline, potporu daju i drugi bitni elementi, sadržaj ratničke opreme te tipološka i tehnološka svojstva predmeta.

⁸ Fiala 1893, 721-722, sl. 14; isti 1895, 546-547, sl. 19; isti 1897, 593-595, sl. 19; Vinski 1955, 231-256, sl. 11; Vejvoda-Mirnik 1973, 592-596, Tab. VII,1.

⁹ Harmatta 1948, 79 i d.; Gazdapusztai 1967, 307 i d.; Kossack 1954, 111 i d.; Kimmig 1964, 272 i d.; Vinski-Gasparini 1973, 169-172, 176; Majnarić-Pandžić 1968, 32-35; Garašanin 1983, 696, 699.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uz naprijed navedene kulturne komponente koje prepoznamo u tipološkim i tehnološkim svojstvima predmeta, pojava upravo takve ostave na Grepcima (T. 1; T. 2) može se pripisati još jednom vrlo važnom događaju s kraja brončanoga doba. Riječ je o posljednjem valu panonsko-balkanske seobe iz, kako se uglavnom smatra, 9. stoljeća prije Krista. Većina autora je sklona mišljenju da je u zamašnim etničkim kretanjima i nemirima tog vremena sudjelovalo zapadnobalkansko stanovništvo, uglavnom s područja Bosne, Hercegovine i južne Hrvatske.¹⁰ U tom smislu nameće se potreba i za usporedbom grebačke ostave s drugim nalazima HA B razdoblja južno od Save koje više ili manje možemo vezati uz utjecaj kulture polja sa žarama, posebice s nalazom iz Tešnja (Truhelka 1907, 62 i d.) ili ostavama iz Velikog Mošunja (Truhelka 1913, 325 i d.) i Krehina Gradca (Much 1888, 7 i d.; Ljubić 1884, 7-8; Čović 1985, 54; isti 1980a, 45) čije recentno datiranje u Ha B2 ili Ha B3 uglavnom odgovara vremenu trećega vala panonsko-balkanske seobe. S obzirom da je ostava s Grebaca najmlađa među spomenutim nalazima i da se ne može izravno vezati za zbivanja u 9. stoljeću, nameće se središnje pitanje o uzrocima njezina skrivanja. Naime, možemo li taj čin pripisati nekom manjem, mjesnom sukobu između suplemenika ili ga, pak, dovesti u kontekst zbivanja na širem prostoru u okviru trećega vala panonsko-balkanske seobe? Kako se ostave, kao pokazatelj nemirna ratnoga vremena i pokreta stanovništva skrivaju na zapadnobalkanskom području tijekom čitava HA B razdoblja, vrlo je vjerojatno da je treći val panonsko-balkanske seobe trajao znatno duže negoli se obično smatra, da se zapravo radilo o procesu, a ne o jednom etničkom pokretu. Istina, u to vrijeme svakako je bilo i sekundarnih migracija unutar zapadnoga Balkana¹¹ koje su mogle prouzročiti polaganje ostave na Grepcima, ali je gotovo sigurno da su i ti pokreti bili uzročno vezani za navodni glavni migracioni val iz 9. stoljeća.

Iako je vjerojatno da su sudionici trećega vala panonsko-balkanske seobe dobrim dijelom bili stanovnici zapadnoga Balkana, čini nam se da je žarište svih etničkih gibanja, i onih ranijih i onih iz 9. stoljeća, bilo na području gospodarski snažne i vrlo disperzivne kulture polja sa žarama panonskoga područja. Ta je kultura uspjela snažno utjecati na oblikovanje materijalne kulture balkanskih Ilira i sudjelovati u procesu homogeniziranja pojedinih etničkih zajednica u gospodarskom, kulturnom i političkom smislu. Kultura polja sa žarama zacijelo je potakla i formiranje "posebnoga" zapadnobalkanskog radioničkog kruga (Vinski-Gasparini 1983a, 665-666; Čović 1983, 454-455) tijekom Ha B razdoblja iz kojega su vjerojatno potekli

i neki predmeti grebačke ostave, ali je zbog novih kulturnih prilika utjecala na etničke pokrete na zapadnobalkanskom području i u svojoj kasnoj fazi razvitka. Naime, izazovi vezani za nove tehnološke i gospodarske zahtjeve, poput potrage za rudonosnim područjima željeza, natjerali su nositelje kasne kulture polja sa žarama na pokrete prema zapadu, jugozapadu i jugu što je, dakako, izazvalo daljnje nemire i na zapadnom Balkanu. Čini se da u tom kontekstu treba gledati i skrivanje ostave na Grepcima, koja je, podjednako kao i drugi nalazi ostava, pokazatelj nemira što su među ostalim zahvatili i Livanjsko polje početkom ili tijekom zadnje četvrtine 8. stoljeća. Utjecaj kulture polja sa žarama prema srednjemu Jadranu doista je bio snažan i nedvojbeno vrlo značajan u stvaranju kulturnih prilika, a je li na supstratu navedenih odnosa iz kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba nastala neka vrsta panonsko-srednjodalmatinske zajednice (Čović 1987, 480; Batović 1983a, 353-354) koja će prethoditi gotovo jedinstvenom onomastičkom materijalu dviju kulturnih regija u rimsko doba (Katičić 1964, 15-17; Čače 1976, 140-141), teško je odgovoriti.

Osim bitne uloge kulture polja sa žarama u etničkim i kulturnim zbivanjima tijekom kasnoga brončanog i na početku željeznog doba, bilo je i drugih, dijelom spomenutih događaja koji su znatno utjecali na oblikovanje kulturne slike na širim prostorima Panonske nizine i zapadnoga Balkana, a koje svakako možemo vezati i uz nastanak nekih predmeta grebačke ostave. Tu prije svega mislimo na početke upotrebe željeza i sve širu primjenu željeznih predmeta te utjecaj ili prodor tračkokimerijskih elemenata.

Naprijed smo spomenuli različita mišljenja o porijeklu rane upotrebe željeza koja se u krajnosti prelamaju ili sukobljavaju na pitanju je li željezo prije poznato u grčko-maloazijskom ili na srednjoeuropskom području. Kako je većina dosadašnjih nalaza ranoga željeza u panonskom i na zapadnobalkanskom području više ili manje otkrivena u nesigurnim stratigrafskim okolnostima (Čović 1980, 71-74), teško se odlučiti za neko od predloženih mišljenja. Govoreći općenito o pojavi željeza u Panonskoj nizini i na zapadnom Balkanu, ne može se, međutim, opovrći da je puna upotreba željeznih predmeta došla u vrijeme nakon prihvaćanja utjecaja tračkokimerijskoga horizonta (Berciu 1964, 264 i d.; Gabrovec 1987, 111), iako je ono slučajno moglo biti i ranije otkriveno, ali sigurno nije bilo u znatnijoj upotrebi. Ne dvojeći da je željezo najprije prerađivano u maloazijsko-grčkom prostoru, mišljenja smo da je u našim krajevima u stalnoj upotrebi tek od sredine 8. stoljeća. Tračkokimerijski horizont je izravnim utjecajem ili, još vjerojatnije, posredno preko kulture polja sa žarama konačno etabliroao upotrebu željeza u Panonskoj nizini i na zapadnom Balkanu, ma koliko se to ponekad činilo apsurdnim u strogo

¹⁰ Milošević 1948/1949, 12 i d.; Kimmig 1964, 220 i d.; Garašanin 1962, 117 i d.; Benac 1967, 319 i d.; Batović 1976, 93 i d.; isti 1986, 19 i d.; Vinski-Gasparini 1973, 171.

¹¹ U takve pokrete možemo ubrojiti i ekspanziju Liburna uz obale Jadranskog mora upravo u vrijeme kada je i ostava na Grepcima bila skrivena. Osim poznatoga sukoba s Grcima (usp.: Batović 1987, 348) moguće je da su Liburni ratovali i sa susjedima Delmatima.

metodološkom smislu. Naime, upravo je prodor tračkokimerijskih elemenata ponajprije destabilizirao najjači kulturni čimbenik u Podunavlju, dakle, kulturu polja sa žarama, ali ne u etničkom nego najvjerojatnije samo u kulturnom ili civilizacijskom smislu. Zapravo sve ono što obično podrazumijevamo pod tračkokimerijskim kompleksom najvjerojatnije možemo pripisati silnoj mješavini istočnjačkih utjecaja (Harmatta 1948, 79-132) iniciranih novim kulturnim prilikama u Maloj Aziji, odnosno etničkim nemirima i pokretima koje je, uz ostalo, izazvala i tehnologija ranoga željeza. Stoga se priklanjamo mišljenjima da Kimerci nisu dosegli područje Panonske nizine i zapadnoga Balkana (Gazdapustai 1967, 307-334; Vinski-Gasparini 1983a, 666), ali je njihov proizvodni način, izdvajanje vojnoga sloja, upotreba konjaništva i, posebice, korištenje željeza dovelo do velikih promjena na prostoru sve do istočnih Alpa. Da je utjecaj tračkokimerijskoga kruga bio vrlo brzo i nepovratno prihvaćen od strane nositelja kulture polja sa žarama, među ostalim, lijep nam primjer daju ostave Adaševci i Legrad u kojima, uz prevladavajuće predmete novih tračkokimerijskih obilježja, još uvijek nalazimo protome močvarnih ptica kao jednoga od najvažnijih simbola razvijene kulture polja sa žarama.¹² S druge strane, također je zanimljivo da kultura polja sa žarama, iako prihvaća tračkokimerijski materijal, jedno vrijeme i dalje te tipološki nove predmete izrađuje u bronci, svojem tradicionalnom mediju. Bio je to zapravo, barem na početku, svojevrstan otpor kulture polja sa žarama prodoru novih kulturnih elemenata na njezino područje. I u takvim okolnostima, zahvaljujući ponajprije snažnom istočnjačkom tehnološkom pa i kulturnom udaru sredinom 8. stoljeća, kultura polja sa žarama bila je primorana ustuknuti pred novim zahtjevima. Znakovito je da upravo od tog vremena kasne kulture polja sa žarama sve češće susrećemo karakterističnu panonsku simboliku močvarnih ptica u Sloveniji, Bosni, Hercegovini, južnoj Hrvatskoj i Italiji.¹³ Vjerujemo da je u takvim okolnostima kultura polja sa žarama naposljetku izgubila svoj identitet te bila nadslojena tračkokimerijskim kulturnim i jednim dijelom balkanskim ilirskim elementom (Vinski-Gasparini 1983, 645). Ostavu na Grepcima u tom kontekstu moramo povezati uz zbivanja nastala djelovanjem kasne kulture polja sa žarama u ozračju koje su ju bitno obilježili rana upotreba željeza i utjecaj tračkokimerijskoga horizonta.

Grebačka je ostava dala do sada nepoznate predmete materijalne kulture na delmatskome području. Po kronologiji i periodizaciji koju su načinili Š. Batović (Batović 1986, 21 i d.) i B. Čović (Čović 1987, 442-480) delmatska kulturna skupina ili kultura neprekidno traje od 9. stoljeća do rimskih osvajanja. Spomenuti autori različito su definirali za nas zanimljive

prve faze delmatske kulture, zacijelo i zbog nedostatka sličnih zatvorenih nalaza poput ostave s Grebaca. Predloženom datacijom u sami kraj Ha B3 i uglavnom rani Ha C1 stupanj ostava na Grepcima djelomično bi odgovarala fazi II Š. Batovića koja obuhvaća 8. i 7. stoljeće (Batović 1986, 26 i d.), odnosno početku 3. faze po B. Čoviću koja traje približno od 725. do 550. godine (Čović 1987, 449 i d.). S obzirom da je znatan dio predmeta iz ostave naslijeđen i da se može vezati za Ha B2 i Ha B3 stupanj te da su istovremeno zastupljeni i predmeti koji nedvojbeno pripadaju ranome Ha C1 stupnju, možda bismo uvjetno mogli govoriti o jednoj posebnoj epizodi u razvitku delmatske kulture. Naime, kako god u delmatskoj kulturi 9. i najvećega dijela 8. stoljeća nije bilo žezla ili željeznoga koplja tako u inventaru 7. stoljeća više ne nalazimo brončani mač s jezičastom ručicom ili brončani okov motke. Uz rizik stvaranja općenitijih zaključaka na osnovi samo jednoga tematski ograničenoga nalaza (oružje) iz posljednje četvrtine 8. stoljeća prije Krista, ipak se čini da su potrebni ispravci spomenutih periodizacija delmatske kulturne skupine. Naime, kronološka pozicija grebačke ostave daje jasne razloge da se načini razdioba Batovićeve II faze na dvije potfaze, II A i II B, s tim da bi faza II A trajala do 725. godine. Takva nova podjela II faze donekle bi odgovarala periodizaciji koju je isti autor načinio za liburnsku kulturnu skupinu (Batović 1987, 350 i d.). S podjednakim razlozima predlažemo i izdvajanje rane potfaze u okviru 3. faze B. Čovića.

U tako prepravljenoj periodizaciji delmatske kulture, ostava na Grepcima, čije predmete ne možemo datirati niti u prvu polovicu 8. niti u prvu polovicu 7. stoljeća, pripadala bi, dakle, jednoj posebnoj fazi u kojoj je brončanodobna predaja još uvijek izrazito zastupljena. Nedvojbeno je, međutim, riječ o najranijoj fazi željeznoga doba. Naime, ako je pojava željeza i željeznih predmeta mjerodavan kriterij za identificiranje početka željeznoga doba (Čović 1980, 63-65), onda nam grebačka ostava pruža jasne dokaze da je željezno doba na delmatskome području započelo tijekom zadnje četvrtine 8. stoljeća. Ostava s Grebaca na taj način daje potporu onim mišljenjima koja razdjelnicu između kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba, odnosno između Ha B3 i Ha C1 vide približno oko 725. godine.

Ostavu na Grepcima kao zatvorenu cjelinu čine dvije skupine predmeta. Prvoj ili starijoj pripadaju predmeti naslijeđeni iz kasnoga brončanog doba (mač, okov motke, štit, alka), a drugoj ili mlađoj skupini pripisujemo željezne predmete i žezlo. Predmeti prve skupine jesu posljednji izdanci brončanodobnoga stila i kulture, uskoro će biti zamijenjeni drugim, uglavnom željeznim predmetima. U predmetima prve skupine prepoznajemo izvorno panonsku podlogu, vezanu za

¹² Kimmig 1964, 223-224; Vinski-Gasparini 1973, 90-91, 95, 98, Tab. 46, 33, Tab. 53, 3, 12, Tab. 56, 33, 46, Tab. 71,4.

¹³ Gabrovec 1983a, 83; Truhelka 1913, 332-333, sl. 11; Batović 1987, 368, sl. 21, br. 1-4; Merhart 1942, 9-10, Taf. 6,1, Abb. 2; isti 1958, 129-131, Abb. 8, 7; Müller-Karpe 1959, 216, Abb. 56, Abb. 57, 34. Falera ili fibula, vrlo slična onoj u V. Mošunju pronađena je u Donjem Brštaniku kod Stoca u Hercegovini (za sada je neobjelodanjena, a zaslugom M. Palamete iz Stoca dospjela je u Zemaljski muzej u Sarajevu). Tom je tipu nakita izgleda pripadala i "zapinjača" iz Krehina Gradca koju donosi Š. Ljubić (Ljubić 1884, 8, T. I,6).

kompleks kulture polja sa žarama dok je mlađa skupina nastala djelovanjem barem dviju strana, dugotrajne domaće predaje i tračkokimerijskoga horizonta. Tako ostava Grepci sadrži i predmete karakteristične za kasno brončano doba, ali i predmete ranog željeznog doba. Ona se pokazala točkom susreta više kulturnih komponenti i dvaju kulturnopovijesnih razdoblja. A i s formalne strane, ostava na Grepcima je višeznačna, posebice u smislu ostava kao fenomena polaganja i skrivanja predmeta. Ona, naime, pripada skupini najmlađih ostava na zapadnobalkanskom području i može se sadržajem vezati za kompleks ostava kasnoga brončanog doba, ali, istovremeno, pojava željeznih predmeta i žezla navješćuje novo željezno doba u kojemu će ostave biti znatno rjeđe zastupljene, u svakom slučaju bez onoga značenja koji su imale u brončano doba.

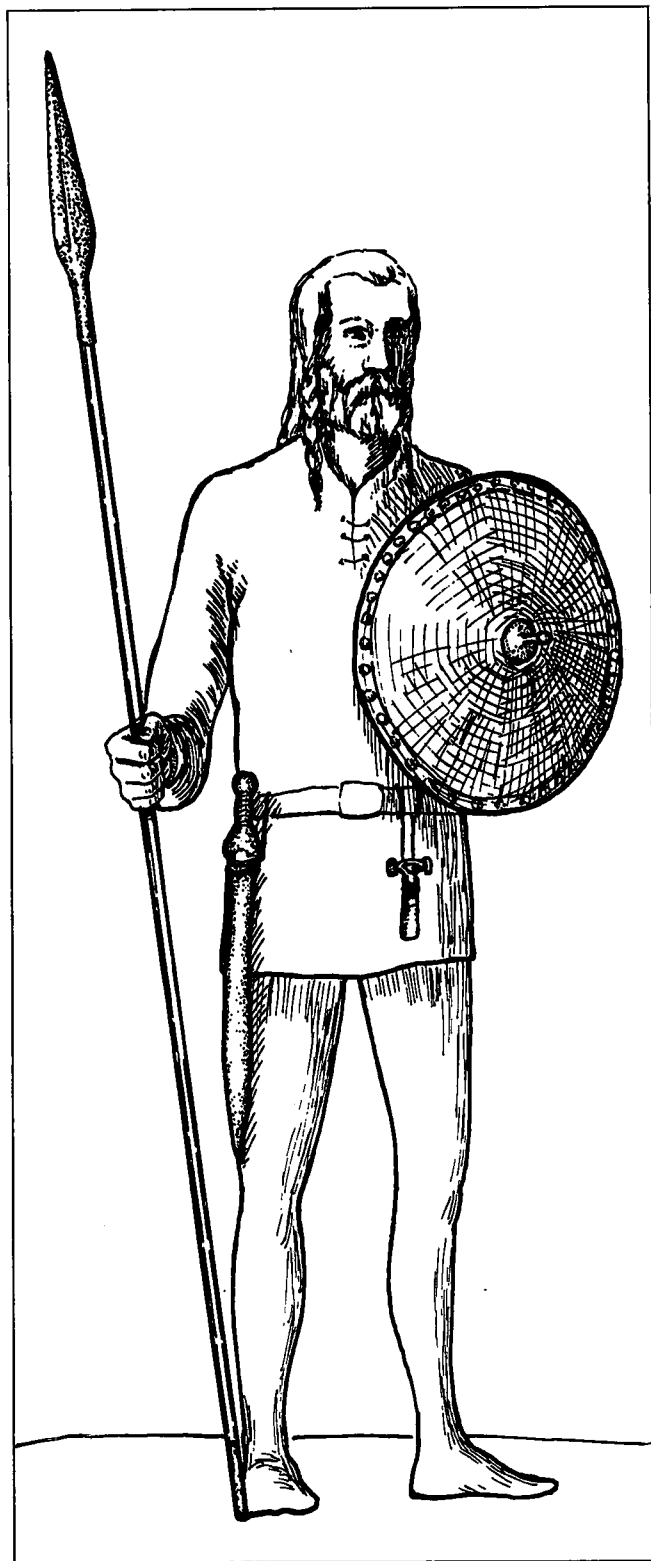
S obzirom na različitost u smislu idejne izvornosti predmeta ratničke opreme, a posebice stoga što je malo sigurnih elemenata domaće kulture u ostavi na Grepcima, teško je odrediti mjesto nastanka ili njihove neposredne izvedbe. Naprijed istaknut i nedvojen utjecaj kulture polja sa žarama na području južno od Save tijekom kasnog brončanog doba zasigurno je pospješio razvitak metalurških i domaćih obrtničkih središta o čemu svjedoče ne samo nalazi kalupa nego i djelomično izražene regionalne i užeregionalne osobine pronađene arheološke građe (Vinski-Gasparini 1983a, 662-664). Iako smo stariju skupinu predmeta nastojali vezati uz utjecaj kulture polja sa žarama, u takvoj je situaciji ipak vjerojatnije pretpostaviti da je taj dio inventara grebačke ostave načinjen u nekoj radionici ili obrtničkom centru zapadnoga Balkana. Unatoč činjenici da se sirovina za te radionice morala nabavljati sa strane (Čović 1970, 86), najvjerojatnije uhodanim putovima preko matičnoga područja upravo kulture polja sa žarama. Ne zaboravljajući značenje radionice na Velikoj gradini u Varvari kod Prozora (Čurčić 1900, 101-103; Batović 1983, 344), tipološka i tehnološka svojstva, posebice mačeva iz ostave na Grepcima i iz Buškoga blata, ali i sličnih mačeva s liburnskoga područja, donekle indiciraju postojanje jedne druge, zapadnije radionice (Batović 1987, 379), možda i na Livanjskom polju ili u neposrednom susjedstvu. Mlađa skupina predmeta, željezno koplje i žezlo, također je mogla biti izrađena na Livanjskom polju ili u susjednim, željeznom rudom bogatim krajevima sjeverozapadne ili središnje Bosne (Čović 1980, 71-74; Kristić 1956, 177:187; Basler 1977, 121 i d.). Kako je brončani držak žezla izrađen od drukčije, svakako lošije vrste bronce, malo je mogućnosti da bi i on bio proizvod radionice iz koje su izišli predmeti naše prve skupine. U svakom slučaju, najvjerojatnija je pretpostavka da je brončani držak žezla načinjen u nekoj drugoj radionici, a stilska i tehnološka svojstva svjedoče da njegova izvedba nije bila na razini panonskoga pa ni zapadnobalkanskoga kovinarstva kasnoga brončanog doba. A s obzirom da su tračkokimerijski predmeti vrlo brzo preplavili Podunavlje,

zapadni Balkan i istočne Alpe i brončani okov žezla mogao je biti izrađen drugdje, ali i na Livanjskom polju. Koliko u tom prepoznavanju mjesta izradbe žezla može govoriti željezni klinčić kojim je za uglačani kamen pričvršćen brončani okov, nije moguće pouzdano odgovoriti, iako bismo u toj činjenici možda mogli prepoznati domaći rad.

Vidjeli smo da su predmeti ostave na Grepcima uglavnom stranih svojstava te se može postaviti pitanje ne samo njihova porijekla nego i doslovne pripadnosti. Naime, kao jednoga od sudionika u vjerojatnom ratničkom sukobu potkraj 8. stoljeća prije Krista gotovo sigurno možemo prepoznati delmatsku stranu, dok bismo drugoga, ako to nije bila borba suplemenika, mogli samo pretpostaviti. Ma koliko je potrebno držati se nepobitnih činjenica, posebice one da je ostava nađena na klasičnom delmatskom teritoriju pa po tomu najprije može i pripadati delmatskome ratniku, ipak je nužno istaknuti i vrlo malu mogućnost da je ostava možda pripadala ratniku te druge nepoznate strane. Ali i zbog stalnih utjecaja "sjevernih" kultura prema Jadranskom moru i njegovu zaleđu, ne samo tijekom kasnoga brončanog kao posebice važnoga razdoblja, nije začudno i da delmatski ratnik druge polovice 8. stoljeća ima uvezeno ili po srednjoeuropskim uzorima izrađeno oružje te je time naša prva pretpostavka daleko vjerojatnija. Konačno, teško je povjerovati da bi strani ratnik sakrio oružje na tuđem teritoriju jer je ostava i zatajena da bi se nakon smirivanja prilika ponovno do nje došlo.

Grebačku ostavu čini, dakle, naoružanje delmatskoga ratnika ranoga željeznoga doba. Pored mača za blisku borbu tu je i jedno koplje za borbu na odstojanju, a zanimljivo je da oprema ratnika sadrži i štit kao osobno zaštitno sredstvo. Vjerujemo da ima mjesta sumnji da nisu bili skriveni svi predmeti standardna naoružanja tog vremena. Jer, potpuna ratnička oprema kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba podrazumijeva i drugu, prije svega zaštitnu opremu, primjerice kacigu, nazuvke ili oklop. Stoga je svakako moguće da su spomenuti krupniji dijelovi ratničke opreme možda skriveni u neki pogodniji škrip u blizini mjesta pronalaska, na prijevoju između Gradine i Grebaca. Oslanjajući se, međutim, na nalaze možemo ustvrditi da je delmatski ratnik s Grebaca bio naoružan jednostavnim, najpotrebnijim i za to vrijeme najstandardnijim oružjem, da je imao napadačko oružje i zaštitnu opremu te da je bio lako pokretan (sl. 4).¹⁴ Općenito se može zaključiti da se u sastavu i vrstama oružja u ostavi na Grepcima održava prije svega način opremanja ratnika kasnoga brončanog doba srednjoeuropskoga područja (Kimmig 1964, 227-228, Abb. 3; Müller-Karpe 1962, 275-277, Abb. 9). Glavni dio te opreme svakako je napadačko oružje, mač i koplje. Kasnije, tijekom razvijenoga željeznog doba dolazi do promjene u načinu vođenja borbe i opremanju ratnika, kada koplja, bojne sjekire, jednosjekli mačevi i noževi dobivaju sve zapaženiju ulogu (Čović 1987a, 602, 606; Vinski-Gasparini 1987, 195, 225).

¹⁴ Napominjemo da je grafička rekonstrukcija opreme ratnika na sl. 4 zasnovana isključivo na nalazima iz ostave Grepci, ali je gotovo sigurno da to nije kompletna oprema ratnika kasnoga brončanog ili ranoga željeznog doba.

Sl. 4

Zahvaljujući ponajprije tračkokimerijskome utjecaju tada dolazi do pune upotrebe konja, a ratno konjaništvo postaje velika prednost. Iako nema pouzdanih elemenata, i ratnik s Grebaca je mogao biti konjanik u skladu sa zahtjevima ratovanja tog vremena. Naposljetku spomenimo

da je vjerojatna pogibija vlasnika ratničke opreme na Grepcima odredila kasniju sudbinu ostave, slučajno otkrivene tek u naše vrijeme.

Delmati, kojima pripisujemo ostavu s Grebaca, poznati su u djelima antičkih pisaca kao snažna zajednica u području krških polja iza Dinare, te u srednjoj Dalmaciji od Krke gotovo do Neretve (Zaninović, 1966, 27 i d.). Materijalni ostaci kulture potvrđuju da su Delmati na tom prostoru prisutni barem od kasnoga brončanog doba, odnosno od vremena završne faze etnogenetskoga procesa kada je političko i gospodarsko združivanje manjih zajednica srodnih ili istih narodnosnih osobina dovelo do stvaranja većih tvorbi, etnički homogenijih zajednica ili "naroda" (Čače 1979, 47-48). A etničko, političko, gospodarsko i kulturno jedinstvo na višoj (narodnoj) razini zahtijevalo je ustrojstvo ne samo zajedničke vlasti nego i inauguraciju vodeće osobe, "kneza" ili "kralja". U takvu saveznu, manje teritorijalnu ili sličnu jedinicu predvodili su njihovi prvaci, a proces društvenoga raslojavanja i izdvajanja vojnoga sloja s vodećim osobama potkraj 8. i početkom 7. stoljeća pospješilo je, kako smo vidjeli, nekoliko važnih događaja ili pojava, od široke upotrebe željeza, snažno razvijenoga obrta, posebice kovinarstva i trgovine, do tračkokimerijskoga utjecaja. Najbolju potvrdu upravo takvu razvitku društva na prijelazu iz brončanoga u željezno doba nalazimo u inventaru "kneževskih" grobnica od Glasinca do Dolenjske.¹⁵

S druge strane, u rimsko doba poznajemo ustanovu općinske zajednice (*civitas peregrinorum*) i općinskih prvaka (*principes*) kao oblike uređenja društva naslijeđene iz prapovijesti (Čače 1979, 116-117; Gabrovec 1987, 114). Iako nemamo pisanih ili drugih potvrda da su upravo takvi ili slični oblici društvenoga ustrojstva bili i kod Ilira, primjerice u željezno doba, čini se da ostave izrazitih, ratničkih ili sličnih svojstava, poput onih iz Krehina Gradca ili s Grebaca zaista upućuju i na mogućnost vjekovnoga nasljeđivanja temeljnih ustanova arhaična društva, ponajprije kao ishodišne točke u suglasju s neprekinutim razvitkom materijalne kulture. Za Delmate, patrijarhalnu zajednicu izrazita konzervativizma, mogućnost dugovremena nasljeđivanja još je veća i vjerojatnija (Čače 1979, 120).

Po svim naprijed naslućenim kriterijima prvobitni vlasnik ratničke opreme s Grebaca zacijelo je bio vodeća osoba livanjske delmatske zajednice ili neke manje teritorijalne jedinice na Livanjskom polju, možda na području današnjih sela Priluke i Prispa, u čijem je sastavu bilo nekoliko značajnih naselja (Gradina, Luščić, Drinovac - karta 1). Pored vrijedne i za to vrijeme kvalitetne ratničke opreme, nađeno je i jedno žezlo čije značenje još jednom naglašavamo. Žezlo je, naime, pokazatelj statusa njegova vlasnika, ne samo kao ratnoga vođe, nego i općenito vođe jedne zajednice. Iako žezlu, kao statusnom znaku,

¹⁵ Benac-Čović 1957, 35, 47, 56; Čović 1987, 639, Mano Zisi-Popović 1969; Zotović 1984, 189 i d.; Vejvoda-Mirnik 1973, 592 i d.; Vinski-Gasparini 1987, 193 i d.; Gabrovec 1987, 112 i d.; Čače 1985, 16-17.

okolnosti nalaza daju prije svega nedvojbenu ratnički aspekt, njegova oblikovna svojstva upućuju i na drugu, vjersku ili magijsku funkciju. A ta vjerska ili magijska, odnosno sakralna komponenta je, uz ratničku, najvažnija funkcija vođe prapovijesnog doba (Čače 1985, 14-15, 26-27). O pretpostavljenoj, vrlo vjerojatnoj religijsko-sakralnoj komponenti malo se, međutim, može reći, još manje o vrsti ili sadržaju obreda koji se zacijelo nisu mogli odvijati bez žezla i njegova vlasnika. Je li žezlo služilo u obredima za zaštitu od zlih sila, za dobru ratnu sreću ili je, možda, imalo ulogu u obredima vezanim za plodnost i opću dobrobit zajednice (Čače 1979, 99), zaista nije moguće odgovoriti.

U zaključku naglasimo da je ostava ratničke opreme na Grepcima bila skrivena i odložena u kameni škrip u jednom času, da je zastupljena s malim brojem predmeta načinjenih od bronce, željeza, kamena i drveta. Uz napadačko oružje, nađen je i dio zaštitne opreme te posebno vrijedno žezlo kao statusni, ratnički, društveni i vjerski simbol. Čini se nedvojbenim da je oprema pripadala istaknutome predstavniku dalmatske zajednice na Livanjskom polju, ratniku i vođi, možda "knezu" u smislu poznatih nalaza ranoga željeznog doba ili vođi sličnome prvaku (*princepsu*) općinske zajednice (*civitas peregrinorum*), o kojemu saznajemo nešto više u rimsko doba.

Svojstva predmeta ratničke opreme na Grepcima upućuju na više čimbenika koji su sudjelovali u njihovu nastanku. Prvu skupinu ili skupinu isključivo brončanih

predmeta (mač, okov, štit, alka) u idejnom smislu dovodimo u vezu sa stvaralaštvom ili utjecajem kulture polja sa žarama, unatoč njihovoj vjerojatnoj izradbi u nekoj zapadnobalkanskoj radionici, možda i na Livanjskom polju. Druga skupina (žezlo i željezni predmeti) u tom je smislu raznovrsnija, na izvedbu njezinih predmeta utjecali su tračkokimerijski elementi u zajedništvu s kompleksom vezanim za rano korištenje željeza te, vjerojatno, i elementi domaće indoeuropske predaje. Napomenimo, konačno, da je sam čin skrivanja ratničke opreme bio najvjerojatnije uzročno vezan za nemirno vrijeme trećega vala panonsko-balkanske seobe ili za neki manji naknadni pokret na zapadnobalkanskom području.

Sadržaj tako nehomogene ostave s predmetima naslijeđenima iz kasnoga brončanog doba i s nalazima koji pripadaju razdoblju pune upotrebe željeza, odnosno početku željeznog doba, nudi pretpostavke za višu i nižu dataciju pa stoga moramo razlučiti vrijeme polaganja ostave od vremena izradbe pojedinih predmeta. Da se ne radi o zatvorenoj cjelini, gotovo sigurno bismo prvu skupinu predmeta datirali ranije, u Ha B2 ili Ha B3 stupanj, ali prisutnost željeznih predmeta i žezla svakako određuje vrijeme skrivanja opreme u posljednju četvrtinu 8. stoljeća prije Krista, odnosno u svršetak Ha B3 i u rani Ha C1 stupanj srednjoeuropske kronologije. To je vrijeme posebne faze u razvitku delmatske kulture, faze koja nedvojbeno označuje početak željeznoga doba.¹⁶

¹⁶ Koristim na kraju priliku da se još jednom zahvalim svima koji su mi pomogli da dovršim ovaj rad: fra Boni Vrdoljaku iz Livna, djelatnicima splitskoga Arheološkog muzeja te posebno Miranu Palčoku i Zoranu Alajbegu iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Naposljetku ističem da je sve predmete ostave s Grebaca od nalazača otkupio fra B. Vrdoljak za Muzej u franjevačkom samostanu na Gorici u Livnu.

POPIS KRATICA

AAASH	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	JbRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
AJA	- American Journal of Archaeology, Philadelphia/New York	MZK	- Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission, Wien
ANUBiH	- Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo	Materijali XII	- Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije
ARR	- Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb	PBF	- Prähistorische Bronzefunde, München
BRGK	- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt/Berlin	PJZ	- Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
CBI	- Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo	RFZ	- Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
Diss. Pann.	- Dissertationes Pannonicae, Budapest	VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
GZM	- Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo	VAMZ	- Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
		VHAD	- Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

POPIS LITERATURE

- Basler 1977 Dj. Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *GZM n.s. sv. XXX/XXXI*, Sarajevo 1977.
- Batović 1953 Š. Batović, Prehistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru. *VAHD LV*, Split 1953.
- Batović 1976 Š. Batović, Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali XII*, Zadar 1976.
- Batović 1983 Š. Batović, Liburnska kulturna skupina, *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Batović 1983a Š. Batović, Dalmatska kulturna skupina, *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Batović 1986 Š. Batović, Dalmatska kultura željeznog doba, *RFfZ sv. 25 (1985/1986)*, Zadar 1986.
- Batović 1987 Š. Batović, Liburnska grupa, *PJZ V*, Sarajevo 1985.
- Batović 1990 Š. Batović, Benkovački kraj u prapovijesti, *RFfZ sv. 29 (1989/1990)*, Zadar 1990.
- Batović-Kukoč 1988 Š. Batović-S. Kukoč, Grobni humak ranoga bronzanog doba u Podvršju, *RFfZ sv. 27 (1987/1988)*, Zadar 1988.
- Benac 1967 A. Benac, O učešću Ilira u egejskoj seobi, *ARR IV-V*, Zagreb 1967.
- Benac 1985 A. Benac, Utyrdena ilirska naselja (I), *Djela ANUBiH CBI knj. LX, 4*, Sarajevo 1985.
- Benac-Čović 1957 A. Benac-B. Čović, *Glasinac 2*, Sarajevo 1957.
- Berciu 1964 D. Berciu, Pour une voie cimmerienne de diffusion de la metalurgie du fer, *Archeologické rozhledy XVI*, Praha 1964.
- Bianco-Peroni 1970 V. Bianco-Peroni, *Die Schwerter in Italien*, PBF Abt. IV, Band 1, München 1970.
- Bižić-Drechsler 1961 R. Bižić-Drechsler, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine, *VAMZ ser. II, sv. II*, Zagreb 1961.
- Bižić-Drechsler 1968 R. Bižić-Drechsler, Japodske kape i oglavlja, *VAMZ ser. III, sv. III*, Zagreb 1968.
- Brunšmid 1900 J. Brunšmid, Prehistorijski predmeti željeznoga doba iz Šaregrada u srijemskoj županiji, *VHAD N. S. sv. IV (1899/1900)*, Zagreb 1900.
- Cowen 1956 J. D. Cowen, Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland und den angrenzenden Gebieten, *BRGK, 36*, Frankfurt/Berlin 1956.
- Čače 1976 S. Čače, O stratifikaciji prapovijesnih toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj građi na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali XII*, Zadar 1976.
- Čače 1979 S. Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFfZ sv. 18 (1978/1979)*, Zadar 1979.
- Čače 1985 S. Čače, Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku, *RFfZ sv. 24 (1984/1985)*, Zadar 1985.
- Čović 1970 B. Čović, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata, *Godišnjak CBI VIII, 6*, Sarajevo 1970.
- Čović 1976 B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović 1976a B. Čović, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, *GZM n.s. sv. XXIX (1974)*, Sarajevo 1976.
- Čović 1980 B. Čović, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, *Godišnjak CBI XVIII, 16*, Sarajevo 1980.
- Čović 1980a B. Čović, *Ostava Brgule*, *GZM n.s. sv. XXXIV (1979)*, Sarajevo 1980.
- Čović 1982 B. Čović, Tumulusi željeznog doba u Gubavici, *Hercegovina 2*, Mostar 1982.
- Čović 1983 B. Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba (Istočna Hercegovina i zapadna Crna Gora), *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Čović 1985 B. Čović, Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, 100 godina Muzeja na Humcu, *Ljubuški 1985*.
- Čović 1987 B. Čović, Srednjodalmatinska grupa, *PJZ V*, Sarajevo 1987.
- Čović 1987a B. Čović, Glasinačka kultura, *PJZ V*, Sarajevo 1987.
- Čović-Nikić 1983 B. Čović-D. Nikić, Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna, *Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Zbornik 1*, Sarajevo 1983.
- Čurčić 1900 V. Čurčić, *Gradina na vrelu Rame*, *GZM XII*, Sarajevo 1900.
- Čurčić 1907 V. Čurčić, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine, *GZM XIX*, Sarajevo 1907.
- Čurčić 1909 V. Čurčić, Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara, *GZM XXI*, Sarajevo 1909.
- Fiala 1892 F. Fiala, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892., *GZM IV*, Sarajevo 1892.
- Fiala 1893 F. Fiala, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893., *GZM V*, Sarajevo 1893.
- Fiala 1895 F. Fiala, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu 1895., *GZM VII*, Sarajevo 1895.
- Fiala 1896 F. Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, *GZM VIII*, Sarajevo 1896.
- Fiala 1897 F. Fiala, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897., *GZM IX*, Sarajevo 1897.
- Fiala 1897a F. Fiala, Arheološke bilješke iz Bosne i Hercegovine, *GZM IX*, Sarajevo 1897.
- Gabrovec 1983 S. Gabrovec, Ljubljanska grupa, *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Gabrovec 1983a S. Gabrovec, Kasno bronzano doba (kultura polja sa žarama), *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Gabrovec 1984 S. Gabrovec, Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije, Posebna izdanja ANUBiH CBI knj. LXVII, 11, Sarajevo 1984.
- Gabrovec 1987 S. Gabrovec, Dolenjska grupa, *PJZ V*, Sarajevo 1987.
- Garašanin 1954 D. Garašanin, *Katalog metala*, Narodni muzej, Beograd 1954.
- Garašanin 1962 M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, *Diadora 2*, Zadar 1962.

- Garašanin 1983 M. Garašanin, Ostave perioda polja s urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji, *PJZ* IV, Sarajevo 1983.
- Gallus-Horváth 1939 S. Gallus-T. Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, *Diss. Pann.*, ser. II, 9, Budapest 1939.
- Gazdapusztai 1967 Gy. Gazdapusztai, Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age, *AAASH* XIX, fasc. 3-4, Budapest 1967.
- Harmatta 1948 J. Harmatta, Le problème cimérien, *Archaeologiai Ertesítő*, ser. III, vol. VII-VIII-IX (1946, 1947, 1948), Budapest 1948.
- Jovanović 1975 B. Jovanović, Bronzana ostava iz Topolnice, Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini I, Beograd 1975.
- Katičić 1964 R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, Posebna izdanja ANUBiH CBI knj. IV, 1, Sarajevo 1964.
- Kimmig 1964 W. Kimmig, Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur, *Studien aus Alteuropa*, Teil I, Köln/Graz 1964.
- Klaić 1928 V. Klaić, Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, *VHAD* n. s. sv. XV, Zagreb 1928.
- Kossack 1954 G. Kossack, Pferdgeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns, *JbRGZM* 1 (1953), Mainz 1954.
- Kristić 1956 A. Kristić, Lokalizacija gvozdenih majdana i rudnica oko Kreševa, *GZM* n. s. sv. XI, Sarajevo 1956.
- Ljubić 1884 Š. Ljubić, O nepravilnosti naziva "ugarski ili ugarsko-skandinavski skup" u dielbi predhistoričkih predmeta iz bakrene dobe, *VHAD* VI, 1, Zagreb 1884.
- Majnarić-Pandžić 1968 N. Majnarić-Pandžić, "Tračko-kimerijska" ostava iz Iloka, *Rad vojvođanskih muzeja* 15-17 (1966-1968), Novi Sad 1968.
- Mandić 1935 M. Mandić, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, *GZM* XLVII, Sarajevo 1935.
- Mano Zisi-Popović 1969 Dj. Mano Zisi-Lj. Popović, Novi Pazar, grčkoilirski nalaz, Narodni muzej, Beograd 1969.
- Marijan 1986 B. Marijan, Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna, *GZM* n. s. sv. 40/41 (1985/1986), Sarajevo 1986.
- Marijan 1994 B. Marijan, Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju, Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994.
- Marović 1976 I. Marović, Rezultati današnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953., 1954., 1958., 1966. i 1968., Materijali XII, Zadar 1976.
- Marović 1984 I. Marović, Sinjska regija u prahistoriji, Izdanja HAD-a, sv. 8, Split 1984.
- Marović-Čović 1983 I. Marović-B. Čović, Cetinska kultura, *PJZ* IV, Sarajevo 1983.
- Matejčić 1968 R. Matejčić, Zaštitno iskopavanje liburnske nekropole na Gromačici kod Lopara na otoku Rabu, *Diadora* 4, Zadar 1968.
- Merhart 1942 G. von Merhart, Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen kulturen Mitteleuropas, *Bonner Jahrbücher*, Heft 147, Darmstadt 1942.
- Merhart 1958 G. von Merhart, Geschnürte Schienen, 37-38 *BRGK* (1956-1957), Berlin 1958.
- Milojčić 1948/1949 V. Milojčić, Die Dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, *Arch. Anzeiger* 63/64, Berlin 1948/1949.
- Milojčić 1959 V. Milojčić, Zur Chronologie der jüngeren Stein, und Bronzezeit Südost-und Mitteleuropas, *Germania* 37, Berlin 1959.
- Müller-Karpe 1959 H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, *Römisch-Germanische Forschungen* 22, Berlin 1959.
- Müller-Karpe 1962 H. Müller-Karpe, Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland, *Germania* 40, Berlin 1962.
- Much 1888 M. Much, Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Herzegowina, *MZK* XIV, Wien 1888.
- Novák 1975 P. Novák, Die Schwerter in der Tschechoslowakei I, *PBF*, Abt. IV, Band 4, München 1975.
- Paškvalin 1986 V. Paškvalin, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, *GZM* n. s. sv. 40/41 (1985/1986), Sarajevo 1986.
- Patsch 1894 C. Patsch, Novi i revidirani natpisi, *GZM* VI, Sarajevo 1894.
- Prendi 1976 F. Prendi, Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976.
- Schauer 1971 P. Schauer, Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und Schweiz I, *PBF*, Abt. IV, Band 2, München 1971.
- Sergejevski 1931 D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, *GZM* XLIII, Sarajevo 1931.
- Snodgrass 1962 A. M. Snodgrass, Iron Age Greece and Central Europe, *AJA* 66, Philadelphia 1962.
- Suić 1966 M. Suić, Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira, *RFZ* sv. 4 (1962/1963), Zadar 1966.
- Truhelka 1899 Č. Truhelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara), *GZM* XI, Sarajevo 1899.
- Truhelka 1901 Č. Truhelka, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, *GZM* XIII, Sarajevo 1901.
- Truhelka 1902 Č. Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini, *GZM* XIV, Sarajevo 1902.
- Truhelka 1907 Č. Truhelka, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini, *GZM* XIX, Sarajevo 1907.
- Truhelka 1913 Č. Truhelka, Jedan odličan nalaz brončane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva), *GZM* XXV, Sarajevo 1913.
- Truhelka 1914 Č. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, *GZM* XXVI, Sarajevo 1914.
- Vejvoda-Mirnik 1973 V. Vejvoda-I. Mirnik, Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege, *Arheološki Vestnik* 24, Ljubljana 1973.

- Vinski 1955 Z. Vinski, Prethodni izvještaj o iskapanju nekropole na Lijevoj Bari u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine, *Ljetopis JAZU* knj. 60, Zagreb 1955.
- Vinski 1962 Z. Vinski, O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, *ARR II*, Zagreb 1962.
- Vinski-Gasparini 1961 K. Vinski-Gasparini, Iskopavanje kneževskog tumula kod Martijanca u Podravini, *VAMZ* 3. ser. sv. 2, Zagreb 1961.
- Vinski-Gasparini 1968 K. Vinski-Gasparini, Najstarija brončana vedra jugoslavenskog Podunavlja, *VAMZ* 3. ser. sv. III, Zagreb 1968.
- Vinski-Gasparini 1973 K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini 1983 K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne, *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Vinski-Gasparini 1983a K. Vinski-Gasparini, Ostave s područja kulture polja sa žarama, *PJZ IV*, Sarajevo 1983.
- Vinski-Gasparini 1987 K. Vinski-Gasparini, Grupa Martijanec-Kaptol, *PJZ V*, Sarajevo 1987.
- Vrdoljak 1990 B. M. Vrdoljak, Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna, *Starohrvatska prosvjeta* 18 (1988), Split 1990.
- Zaninović 1966 M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati (I), *Godišnjak CBI IV*, 2, Sarajevo 1966.
- Zelenika 1994 A. Zelenika, Steći livanjskog područja, Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994.
- Zotović 1984 M. Zotović, Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege, Posebna izdanja ANUBiH CBI LXVII, 11, Sarajevo 1984.

SUMMARY

HOARD WITH THE WAR EQUIPMENT AT GREPCI IN LIVNO FIELD

A hoard with the war equipment was excavated in 1994 at the catholic graveyard at Grepci above Prisap in Livno field. Grepci graveyard, known for Roman and Old-Croatian findings and the Middle Age burial ground with standing tomb-stones, is one of the sites in the archeological complex in the region of villages Priluk and Prisap (map 1).

The hoard was hidden in the narrow stone vice at the height of 0,50 to 0,70 m. It contained the armament for attack or defence: bronze sword, iron spear, bronze shield, bronze ring, one small rectangular iron fragment and stone and bronze sceptre (T 1/ T 2).

The hiding hoard was put away during the battle at the beginning of the Iron Age. Although there is no doubt it is one whole, (it originates from the same idea), we will classify the objects into two groups. The older group are the objects inherited from the late Bronze Age (a double edged sword and a tongue-shaped handle, ... shield and a metal sheath of a pole and, probably, a bronze ring). We assume that this group origins (in its idea) from the Pannonian culture of Urn Fields, although all the objects were created in the western Balkans.

The remaining objects from the hoard belong to the younger group (iron things and the sceptre). They are key to dating the war equipment from Grebac. Their origins are various. The early appearance of an iron object in the Dalmate region, in the Grepci hoard, can be explained by the influence of the Thraco-Cimmerian circle through the late Urn Fields culture whose strong influence on the middle Dalmate region is proved by the abundance of other archeological material.

The presence of the sceptre must be particularly emphasised. It is the object which was not directly used

in attack or defence during battle. It is made of finely polished stone coated with bronze sheath which had a decoration pierced in the Tracchian and Chimerian style. The stone part of the sceptre is in its shape and function connected with the "pendants" which are usually found in the older Indo-Europaen heritage, in the burial fittings of the Cetina culture in the eastern Adriatic, for instance. It is certainly a very interesting object. The sceptre used to be the symbol of its owner's power during the wartime, but it also had its value during the times of peace, for religious or magic rituals. It is, at the same time, the proof of the important social changes at the end of the Bronze and the beginning of the Iron Age - the military class was separated with leaders ("counts" or "princeps") who joined the war and religious functions within their ethnocultural group. The Dalmate group was certainly one of them.

We can conclude that the single act of hiding the hoard at Grepci was in connection with the happening in the wider region, specially with the events of the late Bronze Age at the time of the third wave of the Pannonian-Balkan migration.

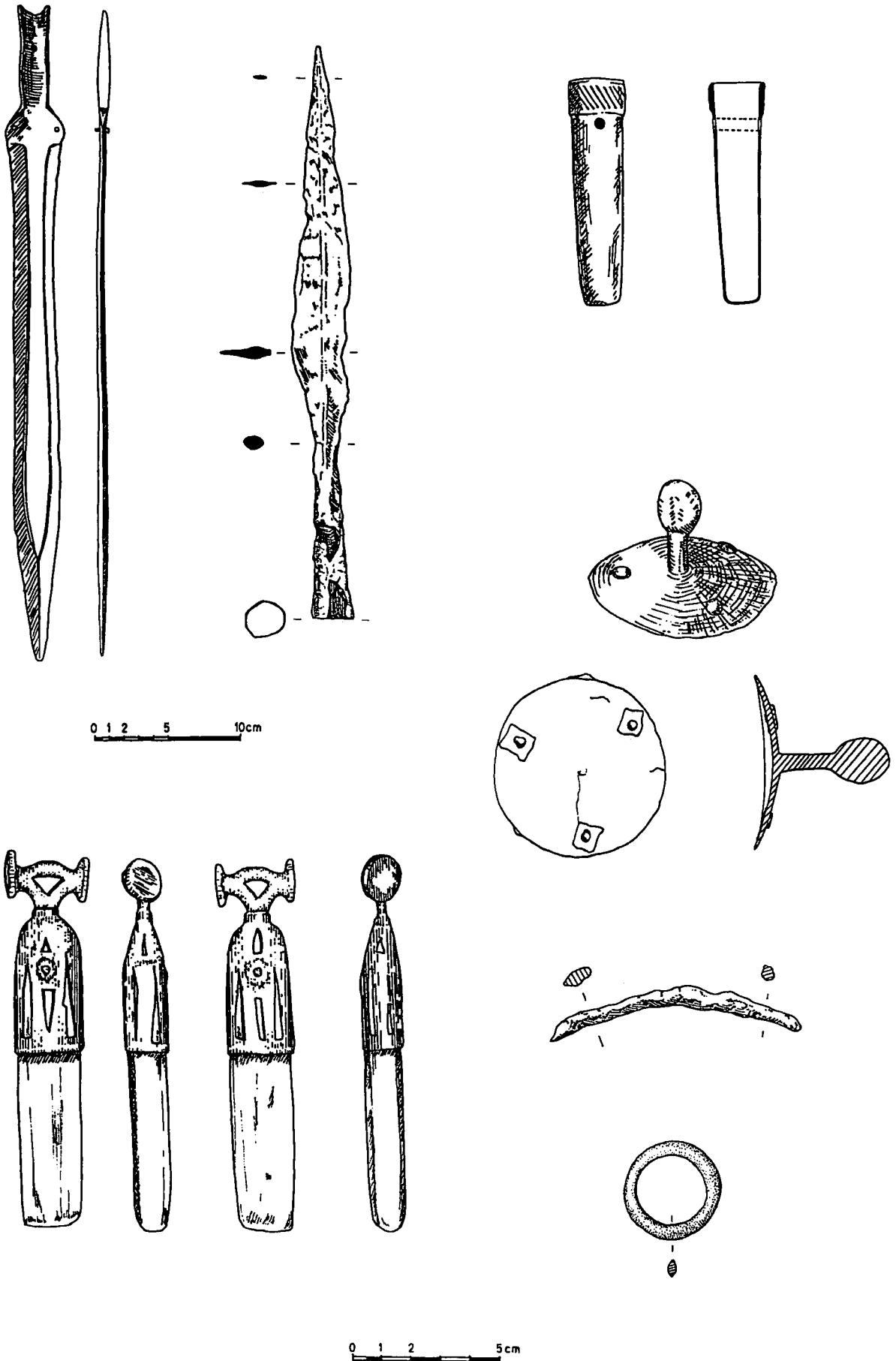
The majority of the objects from the older group reflects the influence of the Urnfields culture, but there are also significant signs of that time, e.g. the beginnings of the usage of iron and the Tracchian and Chimerian influence in the objects from the younger group.

The hoard is the proof of the continuity of the Dalmate culture from the late Bronze and the early Iron Age.

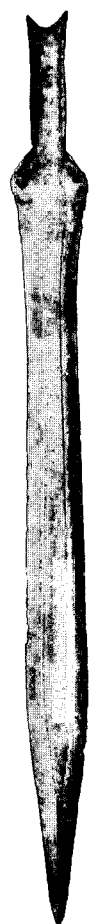
It also reflects the social relations within the Dalmate society, and the changes in the wider Pannonian-West Balkan region.

Translation: Vida Konstrenčić-Lukić

T 1

T. 2

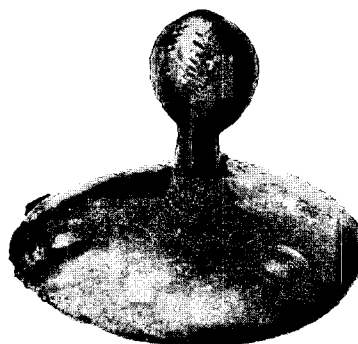
1

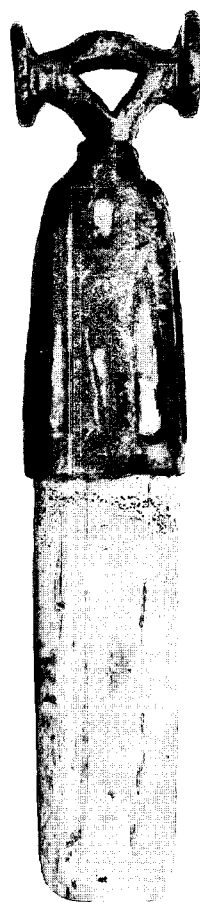
2

3

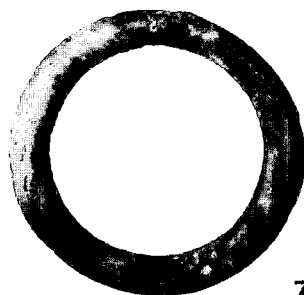
4

6

5

7